

मराठी समाजशास्त्र परिषद

आयोजित

फुले शाहू आंबेडकर व्याख्यानमाला

दिनांक ११, १२ आणि १३ एप्रिल २०२१

विषय: महात्मा फुले यांचे राष्ट्रविकासातील योगदान

व्याख्याते: प्रा.डॉ. जगन कराडे

सचिव, अखिल भारतीय समाजशास्त्र परिषद, नवी दिल्ली.
प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दि. १२ एप्रिल २०२१ वेळ सकाळी ११.०० वा.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक परिवर्तनाच्या
विचाराचे राष्ट्रविकासातील योगदान
महत्त्वपूर्ण.

महात्मा फुले यांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी केवळ वैचारिक योगदान दिले नाही तर कृतिशील कार्यक्रमाही दिला, त्यामुळेच भारतात आधुनिक युगाची सुरुवात झाली. महात्मा फुले यांचे सामाजिक परिवर्तनाचे विचार स्वीकारल्याशिवाय आपण पुढे जाऊ शकत नाही. म्हणूनच त्यांचे विचार राष्ट्रविकासात महत्त्वाचे योगदान देणारे आहेत असे प्रतिपादन फुले विचारांचे अभ्यासक तथा अखिल भारतीय समाजशास्त्र परिषदेचे सचिव डॉ. जगन कराडे यांनी केले. मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्यावतीने आयोजित दृकश्राव माध्यम प्रणालीद्वारे फुले शाहू आंबेडकर व्याख्यानमालेचे दुसरे

पुष्प गुंफताना ते "महात्मा फुले यांचे राष्ट्रविकासातील योगदान" या विषयावर बोलत होते.

प्रास्ताविकात मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. नारायण कांबळे म्हणाले की, महापुरुषांच्या विचार व कार्याचा प्रसार व प्रचार करण्याचं महत्त्वाचं कार्य मराठी समाजशास्त्र परिषद करत आहे. समाजाला प्रगल्भ व सशक्त बनविण्यासाठी फुले शाहू आंबेडकर यांच्या विचारांची नितांत गरज आहे. त्यांचा सामाजिक प्रबोधनाचा विचार अधिकाधिक लोकांपर्यंत गेला पाहिजे. हा विचार माणसा माणसाला जोडणारा विचार आहे त्यासाठीच ह्या व्याख्यानमालेचे आयोजन केले आहे. यावेळी त्यांनी म.स.प. तर्फे राबविलेल्या विविध उपक्रमाचा आढावा घेतला.

यावेळी डॉ. कराडे यांनी आपल्या व्याख्यानात महात्मा फुले यांच्या विचार व कार्याचा सविस्तर उहापोह केला आहे. ते म्हणाले, महात्मा फुले यांच्या जन्मतारखेबाबत संभ्रम होता. महात्मा फुले यांचे सहकारी असलेले नारोबाजी पानसरे पाटील यांनी त्यांच्यावर 'महात्मा फुले यांचे अमर जीवन' नावाचे पुस्तक लिहिले होते. ज्या पुस्तकात त्यांनी महात्मा फुले यांची जन्मतारीख ११ एप्रिल १८२७ अशी नोंदविलेली होती. महाराष्ट्र शासनाने ही तारीख २००६ साली ग्राह्य धरली व तेव्हापासूनच महात्मा फुले यांची जयंती ११ एप्रिल रोजी संपूर्ण देशभर साजरी केली जाऊ लागली. एकोणिसावे शतक हे भारतीय समाजशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. कारण याच शतकात १८४८ साली कार्ल मार्क्स यांनी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' प्रसिद्ध केला आणि जगभरातील कामगारांना एकत्र येण्यासाठी आवाहन केले. याच कालखंडात महात्मा फुले यांनी मुलींची पहिली शाळा

काढली. म्हणजेच फुले यांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी केवळ वैचारिक योगदान दिले नाही तर कृतिशील कार्यक्रमही दिला.

डॉ. कराडे पुढे म्हणाले, भारताचा एक राष्ट्र म्हणून ज्यावेळेस मी विचार करतो तेव्हा भारताला अजूनही राष्ट्र म्हणावे का या संदर्भात प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. कारण राष्ट्रासाठी जे घटक लागतात ते आपल्याकडे आहेत का? तर याविषयी नकारात्मक उत्तर येते. भारतीय समाज हा जाती, धर्म अशा अनेक भेदांमध्ये विभागलेला आहे. हे भेद संपुष्टात आल्याशिवाय राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होऊ शकत नाही. राष्ट्र उदयास येण्यासाठी समता व बंधुता ही मूल्ये महत्त्वाची असतात. भारताचा एक भूप्रदेश म्हणून जरी आपण विचार केला. तरी या भूप्रदेशातील लोकांमध्ये कोणती जागृती करायची की ज्यामुळे ते राष्ट्रीय विकासात योगदान देऊ शकतील. या अनुषंगाने महात्मा फुले यांनी केलेले कार्य खूप महत्त्वाचे आहे.

आपल्या सविस्तर विवेचनात डॉ. कराडे म्हणाले, आपल्याला प्रामुख्याने दोन कालखंडाचा विचार करावा लागतो. पहिला कालखंड आहे १८४८ ते १८६५ दरम्यानचा. या कालखंडात महात्मा फुले यांचे कार्य स्त्री दास्य विमोचन, शिक्षण आणि दलित उद्धार अशा त्रिसूत्री भोवती गुंफलेले होते. या कालखंडात बाळशास्त्री जांभेकरांचे प्रकाशित होणारे 'दर्पण' या वृत्तपत्रात महात्मा फुले यांनी स्त्री-शिक्षण, बालविवाह, केशवपन अशा विविध मुद्यांवर पत्रे, टिपणी, लेख व छोट्या पुस्तिका लिहिल्या. या वैचारिक लेखातून त्यांनी समाजापर्यंत हा संदेश दिला की, कोणतीही सामाजिक विषमता ही निसर्गाने निर्माण केलेली नाही तर मानवाने निर्माण केलेली आहे. दुसरा कालखंड

होता १८६५ ते १८९० या काळात महात्मा फुले यांनी शेती व धर्मचिकित्सा या अनुषंगाने कार्य केलं, यासोबतच शेतकरी, अनुसूचित जाती आदिवासी, कामगार वर्ग यांचं संघटन करण्यात महात्मा फुले यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुले यांच्या कालखंडात अनेक समाजसुधारक होते. तेही वेगवेगळ्या स्वरूपाचे काम करत होते. परंतु महात्मा फुले यांचे योगदान हे सगळ्यात अग्रभागी होते. अलीकडच्या काळात गेल आम्वेत यांनी लिहिलेल्या 'वासाहतिक काळातील सांस्कृतिक बंड' या ग्रंथात त्या स्पष्टपणे नमूद करतात की, उत्तरेकडे समतेचा विचार त्या काळात उदयास आलेला नव्हता मात्र दक्षिणेकडे विशेषतः दक्षिण भागांमध्ये महाराष्ट्र राज्य असल्यामुळे महाराष्ट्रात सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळी अधिक प्रमाणात झाल्या आणि त्या अनुषंगाने इतर अनेक राज्यही विकसित होत गेले म्हणून समतेचा विचार हा दक्षिणेकडे अधिक सरकलेला दिसतो. त्या काळातील समाजसुधारकांची नोंद घेतली तर महात्मा फुले यांचे नाव आघाडीवर होते. भारतातील १८ ते १९ वे शतक या काळात जो काही परिणाम झाला तो महात्मा फुले यांच्या विचारांमुळे झालेला आपल्याला दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गौतम बुद्ध, संत कबीर आणि महात्मा फुले यांना आपले गुरू मानले होते. भारतात दोनच बॅरिस्टर होते महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन व्यक्तींपैकी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरू मानले यावरून हे लक्षात येते की, महात्मा फुले यांचे त्या काळातील विचार किती प्रगल्भव दूरदृष्टीचे होते. त्याकाळातील इतिहासाचे पुनर्लेखन ज्यांनी-ज्यांनी केलं त्यांनी हे स्पष्ट पणे नमूद केलेले आहे की, त्या काळातील समाजव्यवस्था ही जुलमी, अन्याय

करणारी व शोषक अशा स्वरूपाची होती. समाजामध्ये धर्म, चातुर्वर्ण्य, कर्मकांड, शेती, शेतकरी व लिंगभेद यावर आधारलेली अशी भेदभावाची व्यवस्था होती. जिला नष्ट करण्यासाठी महात्मा फुले यांचे अतिशय महत्त्वाचे योगदान राहिलेले आहे.

पी. ए. इनामदार वर्सेस गव्हर्मेंट ऑफ महाराष्ट्र अँड आदर्स २००५ साली सर्वोच्च न्यायालयाने एक निकाल दिला आहे. त्या निकालामध्ये सात न्यायमूर्तींनी १४१ पानाच्या अहवालात पहिल्या पानावर हे मान्य केलेले आहे की, भारतीय समाज हा अनेक जातींमध्ये विभागला गेला आहे. भारतात एकूण ६४४६ जाती आहेत. या जातींमध्ये परत अनेक उपजाती आहेत. या भेदभावावर आधारित व्यवस्थेमध्ये श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाची भावना होती. अशा या जाती व वर्णभेदभावासंदर्भात प्रश्न विचारणारे महात्मा फुले हे पहिले समाजसुधारक होते. म्हणून त्याकाळातील इतिहासाचे पुनर्लेखन करताना महात्मा फुले यांच्या विचारांचा त्याकाळातील समाजव्यवस्थेचा, अर्थव्यवस्थेचा, नैतिकतेचा व मूल्यव्यवस्थेचा देखील पुनर्लेखनाच्या अनुषंगाने विचार करणे महत्त्वाचे आहे. जी समाजव्यवस्था व धर्मव्यवस्था व्यक्तीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देत नसेल तर अशा धर्मव्यवस्थेला न स्वीकारण्याचा अधिकार देखील माणसाला असला पाहिजे असे महात्मा फुले यांचे मत होते.

स्त्रीवादी दृष्टीकोन:

महात्मा फुले यांनी १८४८ ते १८५२ या कालखंडामध्ये संबंध स्त्रीवर्ग डोळ्यासमोर ठेवून महत्त्वाचे कार्य केलेले होते. ज्यावेळेस युरोपियन देशांमध्ये स्त्रीला

मतदानाचा हक्क द्यायचा की नाही यावर चर्चा व गदारोळ सुरू होता. त्या वेळेस आपल्या भारतामध्ये स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क देखील नाकारलेला होता. महात्मा फुले यांच्या मते, स्त्री ही कोणत्याही जाती वा वर्गातली असो तिला भेदभावाला सामोरे जावे लागत होते. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी शिक्षणाची दारे खुली केली. त्यांनी काढलेल्या पहिल्या मुलींच्या शाळेमध्ये ज्या नऊ मुली शिक्षण घेत होत्या त्यापैकी सहा या ब्राह्मण समुदायाच्या होत्या. यावरून आपल्याला हे लक्षात येतं की महात्मा फुले यांचा ब्राह्मण समुदायाला विरोध नव्हता तर 'ब्राह्मण्यवादाला' विरोध होता. त्या काळातील स्त्री-पुरुष भेदभावाची परिस्थिती जाणून घ्यायचे असेल तर ताराबाई शिंदे यांनी लिहिलेली छोटी पुस्तिका 'स्त्री-पुरुष तुलना' आणि महात्मा फुले यांच्या सोबत ब्राह्मणेत्तर चळवळीमध्ये काम करणारे केशवराव जेधे व दिनकरराव जवळकर यांनी लिहिलेले पुस्तक 'मर्दानो नाके कापून घ्या' या दोन्ही पुस्तकांमध्ये त्या काळातील स्त्रियांचे प्रश्न व त्यांचे केले जाणारे शोषण याचे सविस्तर विश्लेषण केलेले आहे. फुल्यांच्या काळामध्ये स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होत होते तसेच सामाजिक भेदभावाची वागणूकही त्यांना दिली जात होती. विशेषत्वाने विधवा स्त्रियांचे केशवपन करण्याची जी पद्धत होती तिचा जर आपण विचार केला तर ही पद्धत ब्राह्मण समाजामध्ये अधिक प्रमाणात होती. महात्मा फुले यांना देखील अनेक वेळा भेदभावाची वागणूक मिळाली होती. त्यांच्या ब्राह्मण मित्राच्या लग्नात मिळालेली वागणूक ही त्यापैकीच एक उदाहरण होय. समाजामध्ये हे भेदभावाचे वातावरण जरी असलं तरीही महात्मा फुले यांनी स्वतःच्या अंगी, विचारांमध्ये व कृतींमध्ये हा भेदभाव कधीच येऊ दिला

नाही. समाजातील हा भेदभाव दूर करण्यासाठी त्यांनी जाती धर्मापलीकडे जाऊन काम केले. आपल्या सांस्कृतिक व्यवस्थेमध्ये असलेली केशवपनासारखी जाचक रूढी परंपरा नष्ट करण्यासाठी त्यांनी तळेगाव ढमढेरे या गावातील नाट्टी समाजाला संप घडवून आणण्यासाठी तयार केलं आणि ही त्या काळातील एक फार मोठी घटना होय. स्त्री पुरुष हा भेद निसर्गाने केलेला नसून मानवाने केलेला आहे. म्हणून महात्मा फुले यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन समतेची बाजू मांडणारा आहे. हा विचार मांडण्यासाठी फार मोठे मन लागते जे महात्मा फुले यांच्याकडे होते. १९ व्या शतकामध्ये जे जे समाजसुधारक ब्रिटिश शिक्षण व ब्रिटिशांच्या सहवासात आले. त्यांना ही गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात आली की, आपल्या भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये असलेली भेदभावाची व्यवस्था ही अतिशय चुकीची आहे. महिला सुधार कार्यक्रमांतर्गत त्या काळातील अनेक समाजसुधारक सावित्रीबाई, विठ्ठल रामजी शिंदे, महात्मा गांधी यांनी स्त्री शिक्षणाबद्दल व स्त्रियांच्या हक्काबद्दल जे काही कार्य केलं ते कार्य म्हणजे महात्मा फुले यांच्या विचारांचा वारसा पुढे नेण्याचं काम होतं. म्हणून १९ व २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्री सुधारणेसाठी जे काही प्रयत्न झाले त्यात महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान उल्लेखनीय असे राहिलेले आहे.

शैक्षणिक योगदान:

आज अनेक समाजसुधारक असतील, अर्थतज्ञ असतील किंवा नियोजन मंडळाचे सल्लागार असतील या सर्वांनी हे मान्य केलेले आहे की, शिक्षण हे परिवर्तनाचे एकमेव साधन आहे. फुले यांच्या कालखंडामध्ये त्यांच्या समकालीन असलेले जे सुधारक होते त्यांनी केवळ आपल्या कुटुंबातील आई व

बहीण यांना कोणत्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते, एवढेच पाहून त्या दिशेने ती चळवळ नेण्याचा प्रयत्न केलेला होता. मात्र फुल्यांनी त्या पलीकडे जाऊन समाज सुधारण्याचा विचार केला तो अतिशय क्रांतिकारक होता. शिक्षण घेणे हा प्रत्येक मानवाचा हक्क आहे आणि म्हणून प्रत्येकाला शिक्षण घेता आले पाहिजे असा विचार महात्मा फुले यांनी मांडला. १८८२ साली महात्मा फुले पुणे महानगरपालिकेचे सभासद होते आणि त्या काळातच हंटर कमिशन आले. या हंटर कमिशनला महात्मा फुले ज्या पद्धतीने सामोरे गेले ते वाखाणण्यासारखे होते. ब्रिटिशांनी यापूर्वी शिक्षणाच्या झिरपण्याचा सिद्धांत (फिल्टर डाऊन) मांडलेला होता. त्याला महात्मा फुले यांनी विरोध केलेला होता. युरोपियन राष्ट्रांमध्ये वरच्या वर्गातील उच्चशिक्षित व्यक्तींकडून चर्चच्या माध्यमातून ते शिक्षण खालच्या वर्गापर्यंत किमान त्या लोकांना धार्मिक शिक्षण घेता यावे म्हणून का होईना शिक्षण दिले जात होतं, त्यामुळे आपोआपच वरच्या वर्गातून खालच्या वर्गापर्यंत शिक्षण दिले जाण्याची फिल्टर डाऊन थेअरी ब्रिटिश समाजव्यवस्थेमध्ये यशस्वी झालेली होती. परंतु भारतामध्ये अनेक सामाजिक भेदभाव होते आणि एका विशिष्ट वर्गाकडे शिक्षण व्यवस्थेचे सर्व हक्क एकवटलेले असल्यामुळे शिक्षण खालच्या स्तरापर्यंत जाणे शक्य नव्हते. म्हणून महात्मा फुलेंनी या थेअरीला विरोध केला होता. शिक्षणाची व्याख्या करताना ते म्हणत असत, विद्येविना मती गेली, मती विना नीती गेली, नीती विना गती गेली, गती विना वित्त गेले, वित्त विना शूद्र खचले, एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले. महात्मा फुले यांनी विद्येची आणि अविद्येची केलेली व्याख्या समजून घेताना मला वारंवार हा प्रश्न पडतो की, आज विद्यापीठाद्वारे व

महाविद्यालयांच्याद्वारे जे शिक्षण दिले जाते ते खरंच योग्य आहे का? कारण आज बहुतांश व्यक्ती शिक्षित होत आहेत, परंतु ते शिक्षित असूनही अज्ञानी आहेत. फुल्यांना अभिप्रेत असलेली विद्या आज आपण घेत आहोत काय? आजच्या शिक्षण व्यवस्थेमधून मानवी मूल्य नष्ट होत आहेत. फुलेंना अभिप्रेत असलेली शिक्षण व्यवस्था सर्व व्यक्तींसाठी समावेशक होती. म्हणूनच त्यांनी मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. आज अनेक मोठ्या पदांवर कार्यरत असलेल्या स्त्रियांना महात्मा फुले यांचे योगदान माहित नाही ही आपल्यासाठी अत्यंत खेदाची बाब आहे. १८२६ मध्ये धारवाड या ठिकाणी एका अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्याला शिक्षण नाकारलं होतं. या घटनेच्या अनुषंगाने महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार हे जातीपातीच्या सीमारेषा ओलांडून पुढे जाणारे होते, असे आपणास म्हणता येईल.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार समजून घेताना असे निदर्शनास येते की महात्मा फुले यांचा भर पुस्तकी ज्ञानापेक्षा व्यावहारिक ज्ञानावर जास्त होता. मोडी लिपीचे शिक्षण, कृषी विषयक शिक्षण, निसर्ग शिक्षण, नीतीमूल्यांचे शिक्षण, आरोग्य विषयक शिक्षण आदींचा अंतर्भाव प्राथमिक शिक्षणात केला जावा असे महात्मा फुले यांचे मत होते. ब्रिटीश काळात शिक्षण विषयक जे मेकॉले पासून ते चार्ल्स वुड पर्यंत आयोग आले, त्याची इतिहासामध्ये नोंद आहे. चार्ल्स वुड यांच्या खलित्याला तर शिक्षणाची महान सनद असे म्हटलेले आहे. आजच्या आपल्या राष्ट्र निर्माणाच्या संदर्भात महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार अतिशय महत्त्वाचे आहेत. कारण आज जरी आपण सर्व जाती व धर्माच्या व्यक्तींना शिक्षण घेण्याचा हक्क देत असलो किंवा कागदोपत्री

तसे निदर्शनास येत जरी असले. तरीही आज अनेक जातीवर्गातल्या व्यक्तींना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचे काम सुद्धा सुरू आहे. म्हणून खऱ्याअर्थाने राष्ट्रनिर्माण करायचे असेल तर महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आज अंमलात येणे गरजेचे आहे. शिक्षणाचे ध्येय व तत्त्वे ठरविण्याच्या अनुषंगाने आतापर्यंत आपल्या देशांमध्ये अनेक शिक्षण आयोग आलेले आहेत. परंतु या आयोगांमध्ये शिक्षणविषयक ध्येय, तत्त्व व मूल्यांचा अभाव असलेला आपल्याला दिसतो. जो अभाव फुलांच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये नव्हता. म्हणून जर आपल्याला आज पुढे जायचे असेल तर फुल्यांनी घालून दिलेले शिक्षणविषयक ध्येय व मूल्य यांचा अवलंब करावा लागेल.

डॉ. कराडे म्हणतात, माझ्या मनात गेल्या काही आठवड्यांपासून हा विचार येतोय की, शिक्षण व्यवस्था हे समाजपरिवर्तनाचे एकमेव साधन आहे, असे आपण म्हणतो आणि म्हणूनच आपण त्यावर वेगवेगळे आयोग नेमतो. अशाच पद्धतीचे आयोग आपल्या राजकीय व्यवस्थेवर सुद्धा नेमण्याची गरज आहे. कारण आजच्या आपल्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्ती ह्या आपली ध्येय व मूल्य यांचा विचार न करता एका विशिष्ट समुदायासाठी काम करत आहेत. ही बाब आपल्या राष्ट्रीय विकासांमध्ये मोठा अडसर ठरत आहे. म्हणून फुल्यांचे विचार घेऊन नवीन राजकीय आयोग नेमावा का? असा विचार येतो.

सत्यशोधक समाज:

सत्यशोधक समाजाद्वारे एका नवीन समाजव्यवस्थेची निर्मिती करणे हा त्या काळातील मोठी घटना होती. त्या

कालखंडात समाजावर धर्माचा प्रचंड प्रभाव होता. अशा काळात धर्माची चिकित्सा करणे, धार्मिक बाबींचे टिकात्मक विश्लेषण करणे आणि धर्मांमुळे निर्माण झालेल्या मानवी असमानतेला विरोध करणे हे एक अतिशय कठीण कार्य होते. जे फूले यांनी केले. समाजात असलेले मानवा-मानवातील जातीय व धार्मिक भेद संपवून सर्वजण समतेने एकत्र नांदावेत हाच सत्यशोधक समाजबांधणी मागचा महात्मा फुले यांचा विचार होता. डॉ. घनश्याम शहा यांनी आपल्या “Social Movements in India” या ग्रंथामध्ये दोन चळवळींचा उल्लेख केलेला आहे. एक धार्मिक सुधारणावादी चळवळ आणि दुसरी पर्याय निर्माण करणारी चळवळ. सत्यशोधक समाज ही देखील प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला पर्याय म्हणून निर्माण झालेली चळवळ होय. महात्मा फुले यांनी सुरू केलेली वैचारिक चळवळ आजच्या समाजव्यवस्थेपर्यंत पोहोचलेली आपल्याला दिसते. आज अनेक विवाह सत्यशोधक समाज पद्धतीने होताना दिसतात. महात्मा फुले यांनी त्या काळात जे काही विचार मांडले ते विचार नंतरच्या काळामध्ये शाहू महाराजांनी त्यांच्या संस्थानात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. शाहू महाराजांनी महात्मा फुले यांच्या विचार व कार्याचा अंगिकार करणाऱ्या ‘विचारे’ नावाच्या व्यक्तीच्या नावाने कोल्हापूर मध्ये एका ठिकाणाला विचारेमळा हे नाव दिलेले आहे. भारतात पर्याय निर्माण करणाऱ्या चळवळीचा पाया महात्मा फुले यांनी घातलेला आपल्याला दिसतो आणि या चळवळीमुळेच सामाजिक न्याय असतील, आंतरजातीय विवाह असतील या सगळ्या बाबी समाजामध्ये रुजायला लागल्या होत्या.

शेती विषयक विचार :

महात्मा फुले यांनी शेती विषयक महत्त्वाचे विचार मांडले होते. वर्तमानात दिल्लीच्या सीमेवर जी शेतकऱ्यांची चळवळ सुरू आहे त्याकडे बघितलं तर मनामध्ये अनेक प्रश्न निर्माण होतात. एकीकडे आपण म्हणतो की भारत हा कृषिप्रधान देश आहे आणि शेती हा येथील प्रमुख व्यवसाय आहे. मात्र दुसरीकडे शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याला समाजामध्ये मानाचे स्थान मिळत नाही. दिल्लीच्या सीमेवर शेतकरी चळवळीला जवळपास दीडशे दिवस उलटून गेले आहेत. परंतु अजूनही त्यांना न्याय मिळालेला नाही हा किती विरोधाभास म्हणावा लागेल? भारत हा कृषिप्रधान देश आहे तर मग शेतीचे आपल्या अर्थव्यवस्थेमधील योगदान गृहीत धरून आपल्या राजकीय व्यक्तींनी व समाजव्यवस्थेने कृषी अर्थव्यवस्थेकडे पहिल्यांदा पाहिले पाहिजे. आपल्या उद्योगधंद्यांचे सेन्सेक्स वर खाली होत असतात. त्यावर आपली अर्थव्यवस्था आधारलेली आहे. मग फुले यांच्या अनुषंगाने विचार करता आपल्या कृषी अर्थव्यवस्थेचा यामध्ये समावेश होतो का? या अनुषंगाने प्रश्नचिन्ह निर्माण होतात.

म. फुले हे शेतकऱ्यांविषयी किती संवेदनशील होते हे सांगिताना डॉ. कराडे म्हणाले. १८८८ साली ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांच्या आगमनाप्रित्यर्थ हरि रावजी चिपळूणकर यांनी मेजवानी आयोजित केली होती. त्या मेजवानीस महात्मा फुले शेतकऱ्यांचा वेष परिधान करून आलेले असता, त्यांना प्रवेशद्वारावरच अडविण्यात आलेलं होतं. मग चिपळूणकरांना स्वतः येऊन महात्मा फुले यांना आत घेऊन जावे लागले. याचाच अर्थ ब्रिटिश काळातही शेतकऱ्यांना अडविण्यात आलेलं होतं आणि आजही आपल्या समाजव्यवस्थेत शेतकऱ्यांची अडवणूक होताना दिसते. महात्मा

फुले यांनी शेतकऱ्यांची परिस्थिती व प्रश्न याविषयीचे सविस्तर विवेचन 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथामध्ये केलेले आहे. महात्मा फुले यांचा शेटजी आणि भटजी या व्यवस्थेला विरोध होता. महात्मा फुले स्पष्टपणे म्हणत असत की, "माझा विरोध हा ब्राह्मणांना नसून ब्राह्मण्यवादाला आहे". या अनुषंगानेच त्यांनी ब्राह्मणेत्तर चळवळ पुढे नेलेली दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस सुद्धा केशवराव जेधे आणि दिनकरराव जवळकर यांनी या सत्याग्रह मध्ये ब्राह्मणांना सोबत घेऊ नये असे म्हटले असताना, बाबासाहेब त्यांना असे म्हणाले होते की, "माझा विरोध ब्राह्मणांना नसून ब्राह्मण्यवादाला आहे. ब्राह्मण्यवाद म्हणजे अशी मानसिकता ज्यामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठत्व व भेदभाव आहे."

म.फुल्यांचे साहित्यविषयक योगदान सांगताना ते म्हणाले की, साहित्याच्या अनुषंगाने महात्मा फुले यांनी लिहिलेले 'शेतकऱ्यांचा आसूड' आणि 'ब्राह्मणांचे कसब' हे दोन्ही ग्रंथ शेतकऱ्यांच्या सामाजिक जीवनाचे विवेचन करणारे आहेत. शेतकरी त्या काळात कशा पद्धतीने अंधश्रद्धेमध्ये अडकलेला होता. त्यांचे धर्माच्या नावावर कशा पद्धतीने शोषण केले जात होते. याचे वर्णन या दोन्ही ग्रंथांमध्ये केलेले आपल्याला पाहायला मिळते. शेतकऱ्यांना या अंधश्रद्धेच्या व्यवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठीच कार्य महात्मा फुले यांनी केलेले आहे. त्या काळात चालणाऱ्या पत्रिका जसे की, 'दर्पण' 'दिनबंधू' आणि 'प्रभाकर' यामधून वेळोवेळी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची चर्चा केली होती. शेतकऱ्यांसोबतच त्या काळात कामगारांची ही अवहेलना मोठ्या प्रमाणात होत होती. म्हणून कामगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी नारायण

मेघाजी लोखंडे यांच्यासारख्या कार्यकर्त्यांची बांधणीही केली. लोखंडे यांनी पहिली कामगार चळवळ उभारली आणि ही चळवळ उभारण्यामागे महात्मा फुले यांचाच विचार होता असे म्हणावे लागेल. त्या काळातले अनेक समाजसुधारक जसे की, विठ्ठल रामजी शिंदे असतील, महात्मा फुले असतील आणि साहित्यिक चळवळ असेल. या माध्यमातून आपल्या भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये, समाजव्यवस्थेमध्ये, शिक्षण व्यवस्थेमध्ये आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये कोणत्या प्रकारचे परिवर्तन होणे अपेक्षित आहे, याविषयीचे महात्मा फुले यांनी भरपूर लेखन केले होते. ही सगळीच चळवळ ही ब्राह्मणेत्तरांसाठी होती. फुल्यांचे हे विचार समाजसुधारणेच्या संदर्भात क्रांतिकारक होते. परंतु समाजसुधारणेच्या अनुषंगाने कृतिशील असे मोठे पाऊल उचलण्याचे धाडस महात्मा फुले यांनी केलेले असल्यामुळे त्यांना आपल्याला 'समाजक्रांतीकारक' असं म्हणावं लागेल.

आजच्या व्यवस्थेमध्ये महात्मा फुले यांना महात्मा ही उपाधी लावावी की नाही याविषयी काहीजण असे म्हणतात की 'महात्मा' या शब्दाचा संबंध 'आत्म्याशी' आहे म्हणून ती उपाधी लावू नये. परंतु महात्मा फुले यांनी केलेल्या क्रांतिकारक अशा सामाजिक कार्याचा गौरव म्हणून १८८८ मध्ये त्यांना ही उपाधी मुंबई येथील जाहीर सत्काराच्या कार्यक्रमांमध्ये प्रदान केली होती. या कार्यक्रम प्रसंगी एक व्यक्ती समोर आली आणि तिने असे म्हटले की, हा व्यक्ती धर्मविरोधी वर्तन करतो अशा व्यक्तीला 'महात्मा' ही उपाधी दिली जाऊ नये. याप्रसंगी काशीबाई नावाची विधवा स्त्री समोर येते आणि ती असं म्हणते की, ज्या समाजव्यवस्थेने मला आत्महत्येसाठी प्रवृत्त केले होते, अशावेळी महात्मा फुले यांनी माझा जीव वाचवला. माझी

सेवा सुश्रुषा केली आणि माझी प्रसूती झाल्यानंतर माझ्या मुलाला 'यशवंतला' दत्तक घेतले. एवढं मोठं कार्य फुले करू शकतात म्हणून जर कोणाला महात्मा ही उपाधी घेण्याचा अधिकार असेल तर तो केवळ फुले यांनाच आहे.

समारोप करताना डॉ. कराडे म्हणाले की, महात्मा फुले यांचे विचार आजही आपल्या समाजव्यवस्थेला उपयुक्त आहेत. आपण समाजशास्त्राचे अभ्यासक म्हणून महात्मा फुले यांचे विचार समजून घेणे आवश्यक आहे. आपणास देखील धर्माची चिकित्सा करता आली पाहिजे. धर्माला व माणुसकीला काळीमा फासणारे अनेक सामाजिक प्रश्न आजही आपल्या समाजव्यवस्थेत आहेत. व्याख्यानमालेस मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे सचिव डॉ. वेदप्रकाश मलवाडे, कोषाध्यक्ष प्रा. बळीराम पवार आणि कार्यकारिणीचे सर्व सदस्य उपस्थित होते. कार्यक्रमाचे सुत्रसंचलन व आभार प्रा. डॉ. स्निग्धा कांबळे यांनी मानले. यावेळी व्याख्यानास श्रोतावर्ग मोठ्या संख्येने उपस्थित होता.

हे व्याख्यान ऐकण्यासाठी मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या वेबसाईट व यूट्यूब चॅनलला भेट द्या व सबस्क्राईब करा. <https://youtu.be/XUXDcSCD63s>

अहवाल लेखन

संपादन व लेखन सहाय्य

डॉ. मंजूषा नळगीरकर

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री. संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय

फुलंब्री ता. फुलंब्री, जि- औरंगाबाद.

प्रियदर्शन भवरे

जालना.